

**НЕМЕЦ ТИЛИНДЕГИ КОНЬЮНКТИВ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АГА ТУУРА
КЕЛГЕН ЫҢГАЙЛАР**

Бул макалада биз немец жана кыргыз тилинин ыңгайларынын ичинен немец тилинин конъюнктивине токтолуп, кыргыз тилинде ага туура келген ыңгайлардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын салыштырып өтөбүз. С. Давлетов жана С. Кудайбергенев «Азыркы кыргыз тили» эмгегинде ыңгайга төмөнкүдөй аныктама берген: «Кыргыз тилинде ыңгай кыймыл-аракеттин чындыкта аткарылышына болгон катышын билдирет. Кыймыл-аракеттин катышы сүйлөөчү тарабынан белгиленет» [1].

Немец тилинде этиштин конъюнктивине кыргыз тилинин 3 ыңгайы туура келет.

Немис тили	Кыргыз тили
Konjunktiv	Тилек ыңгай
	Ниет ыңгай
	Шарттуу ыңгай

Конъюнктив реалдуу эмес кыймыл-аракетти билдирет. Немец тилинин конъюнктиви кыргыз тилинин тилек, ниет жана шарттуу ыңгайларына туура келет. Соколова Н.Б., Молчанова И.Д. «Справочник по грамматике немецкого языка» деген эмгегинде конъюнктивге төмөндөгүдөй аныктама берген: «Конъюнктив бир гана аткарылбай турган каалоо, реалдуу эмес талап, мүмкүндүк, божомолду билдирбестен, ишке ашуучу каалоону, божомолду билдирет. Конъюнктив ошондой эле кыйыр сөздүн берилишинде, ураан-дарда, рецепттерде колдонулат. Конъюнктивде этиштер бардык чак формаларда тура алат. Конъюнктивдин 2 формасы бар:

Конъюнктив 1 жана Конъюнктив 2. Биринчи формага учур чак (Praesens), татаал өткөн чак (Perfekt) келер чак (Futurum) кирет. Этиштин жакталуучу бөлүгү учур чакта тургандыктан, бул форманы учур чактык форма деп аташат (praesentische Formen).

Экинчи формага жөнөкөй өткөн чак (Praeteritum), өткөн өткөн чак (Plusquamperfekt) кондиционал 1, 2 кирет. Бул форманы өткөн чактык форма деп аташат (Praeteritale Formen). Конъюнктивдин өткөн чактык формасы көбүрөөк колдонулат. Алар модалдык мааниси боюнча учур чактык формадан айырмаланышат» [3].

Мисалы: Kaeme er heute Abend! Ал бүгүн кечинде келсе болмок!

Конъюнктивдин бул же тигил формасын колдонуу контекстке байланыштуу болот. Өткөн чактык форма реалдуу эмес маанини түшүндүрүүдө колдонулат. Реалдуу эмес каалоо, мүмкүнчүлүк, талап божомол ж.б. Сүйлөөчү болуп жаткан нерсенин белгилүү бир талаптардын аркасында ишке ашуусу мүмкүн экендигин билдирет.

Wenn er morgen frei waere! (Wunsch) Эртең ал бош болсочу!

Ich gehe gestern mit Vergnuegen ins Kino gegangen. (Moeglichkeit) Кечээ мен чын дилимден

киного бармакмын (ниет ыңгай).

Beinahe haetten wir uns zur Versammlung verspaetet (unterbrochene Handlung).

Биз аз жерден чогулушка кечигип калмак элек (ниет ыңгай, эле жардамчы этиш).

Wenn er vorigen Sommer nach dem Sueden gefahren waere, bliebe er jetzt gesund (Bedingung).

Ал өткөн жайда түштүккө барса, азыр анын ден соолугу чын болмок (шарттуу ыңгай).

Waere jetzt Fruehling! Азыр жаз болсочу!

Es war gestern zu kalt, du wuerdest kaum auf die Eisbahn gegangen sein (Konditionales 2)

Кечээ аябай суук болду, сен муз аянтка такыр бармак эмессин.

И.Э.Рахманкулова «Немец тилинин практикалык-функционалдык грамматикасында»: «Айтылып жаткан шарты реалдуу же реалдуу эмес болушу мүмкүн. Немец грамматикасында реалдуу жана реалдуу эмес шарттуу багынынкы сүйлөмдөрдү кездештиребиз». Сүйлөмдүн эки тибинде тең **wenn** байламтасы колдонулат. Биринчи реалдуу шартты көрсөткөн сүйлөмдү карайлы: Мис. 1. **Wenn** die Arbeit richtig erfuehllt worden ist, freuen sich die Kinder. Эгер жумуш тура аткарылса, балдар кубанышат. Реалдуу эмес шартты көрсөткөн сүйлөмдү карасак:

2. **Wenn** ich Zeit haette, wuerde ich Ihnen helfen.» Менин убактым болсо, сизге жардамдашмакмын.

Шарттуу ыңгай

Кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн сүйлөөчү тарабынан коюлган болжолду, шартты көрсөтүүчү ыңгай шарттуу ыңгай деп аталат. Шарттуу ыңгайдын морфологиялык мааниси –са. Этиштин –са формасы көп маанилүү, алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. Натыйжанын чыгышы үчүн коюлган шартты көрсөтөт. Мис., Башыңа зарыл иш түшүп калса, мага кабарлап тургун.

Wenn du Problem haettest, sage mir.

-са мүчөлүү этишке –чы мүчөсү жалганса же эгерде деген байламта катышса, шарттуулук маани күчөтүлөт.

Азыр эгер келбесе, анда өзүм барып келем.

Wenn er jetzt nicht kdme, gehe ich selbst.

2. Мезгил мааниси. Мындай учурда -са мүчөсү жалганган этишке эгер деген байламта кошулбайт.

Алтын коноктон келсе, сен жумушка жөнөп кетипсин.

3. Тилектик мааниде –са мүчөлүү этишке экен жардамчы этиши кошулуп да, кошулбай да колдонулат. М.: Тартипсиздик жоголсо, каникул башталса экен.

4. Өтүнүү, сурануу мааниси

Жок дегенде СМС жазып койсоң. Укканыңды бизге да айта жүрсөң.

5. Салыштыруу мааниси.

Самат чет мамлекетке эс алса, ал эми мен үйдө олтурсам, теңдик кайда?

6. Орун жана өлчөмдүк мааниси. Мындай учурда өлчөмдүк маанидеги тактоочтор жана ат

атоочтор катыштырылат.

М. Төө канча болсо, жүк ошончо.

7. Карама-каршы мааниси да бөлүкчөсү аркылуу баш сүйлөмдөгү ойго карама-каршы маани берилет.

М. Көзүм көрбөсө да, жыйна-лышка барам.

8. Себеп мааниси

Муздак ичсем, тамагым ооруйт.

Этиштин бул ыңгайынын жогоруда көрсөтүлгөн негизги маанилеринен башка да маанилерди билдирүү үчүн –чы мүчөсүнүн ролу чоң. Өкүнгөндүк маанисин билдирүү үчүн:

Кызыл оңбос болсочу,

Кыз бурулбас болсочу.

Жаратканы чын болсо,

Гүлдөр соолбос болсочу. (Т)

Сууроо мааниси. Мис., Эгер ал келбей койсочу?

Шарттуу ыңгайдын формасы **экен, бол** деген жардамчы этиштер менен жана **эле** деген бөлүкчө менен да айкашат. Мындай учурда жак мүчөнүн толук эмес түрү 1-компонентке жалганат да, ар кандай кошумча маанилер билдирилет. М.: Мен барсам экен (тилек, каалоо). Мен алсам болду (канааттангандык). Эгер **бол** катышкан конструкция чактык маанини билгизсе, жак мүчө ага жалганат. Шарттуу ыңгайда төмөнкүдөй 2 чак бар: 1). учур чак: жазып жаткан болсо (+жак мүчө), 2). өткөн чак: жазган болсо, бүткөн болсо

Калган бардык учурда чактык маани сезилбейт. Шарттуу ыңгайдын реалдуу түрүнүн жакталышы:

Оң түрү	терс түрү
1-жак мен барса-м	мен бар-ба-сам
2-жак сен барса-ң	сен бар-ба-саң
сиз барса-ңыз	сиз бар-ба-са-ңыз
Көптүк түрү	
биз барса-к	биз бар-ба-сак
силер барса-ңар	силер бар-ба-са-ңар
сиздер барса-ңыздар	сиздер бар-ба-са-ңыз-дар
алар барыш-са	алар барыш-па-са» (б)

Немец тилиндеги модалдык этиштердин конъюнктиви кыргыз тилинин тилек ыңгайына туура келет. С.Давлетов жана С.Кудайбергенов «Азыркы кыргыз тили» эмгегинде мындай деп жазган: «Тилек ыңгай кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн болгон тилекти билдирет, анын

грамматикалык формасы – гай, ага жардамчы этиш **эле** кошулуп айтылат, иштин аткарылышы же аткарылбай калышы сүйлөөчү үчүн ачык болбойт, ошонун жүзөгө ашышы тиленет. М. Мен жөнөгөй элем. Сен жөнөгөй элең.

Ыклас ниеттик маани таандык мүчө жалганган этиштик атоочтун – гы формасына **бар, жок, кел** деген сөздөрдүн айкалышы аркылуу да берилет. Мындай учурда **кел** дайыма 3-жактын формасында колдонулат.

Кел менен жакталышы

Менин алгым келет	биздин алгыбыз келет
Сенин алгың келет	силердин алгынар келет
Сиздин алгыңыз келет	сиздердин алгыңыздар келет
Анын алгысы келет	алардын алгылары келет» (8)
Ich moechte nehmen	wir moechten nehmen
Du moechtest nehmen	ihr moechtet nehmen
Er,sie,es moechte nehmen	sie moechten nehmen
	Sie moechten nehmen

Ниет ыңгай

«Ниет ыңгай кыймыл-аракетти иштөө үчүн болгон ниетти, тийиштүүлүктү билдирет, -мак, -макчы мүчөлөрү аркылуу жасалат. М.: Алмаз быйыл окумак.

Кыймыл-аракеттин иштелиши үчүн болчу ниетти, ыкласты билдирген соң, анын аткарылышы али алдыда, демек, келер чак планында туюндурулат. Ниет ыңгай **эле, экен** деген жардамчы этиштердин жардамы аркылуу да колдонулат. Мисалы: Мен жазмак элем. Ал келмек экен.

Касым Тыныстанов, «Кыргыз тилинин морфологиясы»: «Ниет этиштер. Бир аракетти иштөөгө ниет кылабыз, же өткөндөгү бир аракетке ниет кылганыбызды кийин сезебиз. Маселен: **Мен эртең китеп алмакчымын** - деймин. Мында мен келеркиде бир аракетти иштөөгө ниет кылып олтурам. **Кечээ мен китеп алмакчы элем** - деймин, мында мен өткөн чактагы иштөөгө ниет кылган аракетимди эсиме салып олтурам. **Мен бүгүн китеп алмакчы болуп жатам** - деймин. Мен мында иштөөгө киришкен ниетимди сүйлөдүм. Мындай аракетке ниет (көңүл) кылгандыгыбызды көрсөткөн этиш сөздөрдү ниет этиштер дейбиз. Ниет этиштер өткөндөгү, келердеги же учурдагы чактардын бирине таандык болуп айтылат. Ниет этиштердин негизи **бол** деген этиштен жана **макчы** деген уландыдан куралат. Уланды **макчы**, кыскартылып, **мак** болуп да колдонула берет» [10].

Конъюнктивдин учур чагы реалдуу, ишке ашчу каалоону билдирип, чакырык, талап, лозунгдарда колдонулат:

Es scheine immer die Sonne! Ар дайым күн жаркырап тийип турсун!

Moege unsere Heimat gedeihen! Гүлдөй бер, биздин Мекенибиз! (илептүү сүйлөм)

Рецепттерде, инструкцияларда, илимий-техникалык адабиятта колдонулат:

Man stelle die Mischung kalt. Аралашманы муздатуу керек (жаксыз сүйлөм, керек модалдык сөз, бир нерсенин зарылдыгын билдирет).

Конъюнктив кыйыр сөздө модалдык маанисин жоготот. Айтылып жаткан сөз 3-жакка тиешелүү экендигин көрсөтөт.

Marat erzählte: „Ich habe dieses Buch früher gelesen“.

Er erzählte, er habe dieses Buch früher gelesen.

Er erzählte, dass er dieses Buch früher gelesen.

Бул макалада биз кыргыз жана немец тилдеринин ыңгайларынын ичинен немец тилинин конъюнктивине туура келген кыргыз тилинин ыңгайларын салыштырып карап чыктык. Демек, немец тилинин конъюнктивине кыргыз тилинин үч ыңгайы туура келет: шарттуу, тилек, ниет ыңгайлар. Немец тилинде бардык этиштер конъюнктивде тура алышат жана конъюнктив этиштин бардык чактарын ала алат. Кыргыз грамматикасында шарттуу ыңгайда төмөнкүдөй 2 чак бар: 1). учур чак: жазып жаткан болсо (+жак мүчө), 2). өткөн чак: жазган болсо, бүткөн болсо. Калган бардык учурда чактык маани сезилбейт.

Тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракет иш жүзүнө аша элек болот. Ошонун иш жүзүнө ашышы, аткарылышы кааланат, тиленет. Тилек ыңгайда этиш келер чактык формада болот. Ал эми ниет ыңгайда этиштер өткөн, келер, учур чактарда тура алышат. Немец тилинде конъюнктивдин эки формасы бар: учур чактык жана өткөн чактык. Өткөн чактык формасына кыргыз тилинин жогоруда айтылган үч ыңгайы туура келет. Учур чактык формасы чакырык, талап, лозунгдарда, рецепттерде, инструкцияларда, илимий-техникалык адабиятта колдонулат. Ошондой эле конъюнктивдин учур чактык формасы кыйыр сөздө да колдонулат.

Адабияттар:

1. Давлетов, С., Кудайбергенов С Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Фрунзе: Мектеп., 1980.
2. Исаев Д., Кудайбергенов С., Үсөналиев С Кыргыз тили. –Ф.: Мектеп, 1985.
3. Соколова Н.Б., Молчанова И.Д. Справочник по грамматике немецкого языка. -Москва: Просвещение, 1989.
4. Рахманкулова И.Э. – Москва, 2005.
5. Касым Тыныстанов. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Бишкек, 2006.